

[Type text]

УДК: 39:303.442.23 ; 39:303.6
DOI:10.2298/GEI1002008I
Примљено за штампу: 29.09.2010.

Радост Иванова

Етнографски институт с музей, БАН
София
radost_ivanova40@abv.bg

Теренът в научните изследвания на етнолога

Докладът е опит да се проследи ролята на теренната работа в материалите и изследванията на етнологите в миналото и днес.

Особеният акцент върху проучването на традиционната култура през втората половина на XX в. предполага използването на интервюто или анкетата като основни теренни методи, при които наблюдението е сведено до минимум. Новата насока в етнологията – проучването на всекидневната култура – реабилитира мястото на наблюдението в теренната работа, а съвременната записваща техника разкрива пред него още по-големи възможности за „виждане” и запаметяване.

Ключови думи: теренна работа, научни изследвания, културен шок, интервю, анкета, наблюдение.

Идеята да се постави проблемът за теренната работа днес на този международен научен форум съвсем не е случайна. Това става в момент, когато етнологията има повече от вековна традиция и, съответно на това, богат опит в документирането на културните явления и факти. Нещо повече, би могло да се каже, че дескриптивният характер на по-голямата част от изследванията през този не кратък период предлага главно резултатите от събирателската дейност на нашите предшественици.

Бързо променящите се реалности през последните две десетилетия (края на XX и началото на XXI в.) са едно истинско предизвикателство за етнологите. Защото, за да бъде актуална и полезна за обществото, за да се включи в решаването на проблеми от съвременната социално-политическа практика, етнологията трябваше да се обърне с лице към своето съвремие, към всекидневната култура; да наблюдава и изучава онова, което ни заобикаля, онова, което става непосредствено около нас. В този смисъл за-

почна процес на преориентация на етнологията към актуалните културни явления, които вълнуваха и продължават да вълнуват хората в този труден за тях период. Смяната на парадигмата към изследваните обекти е онзи възлов момент, който кара етнолога да погледне по нов начин и на своята теренна работа, да преосмисли досегашните методи, да ги актуализира и обнови. Възникналото колебание за работа на терена по отношение на традиционната култура – да бъде или да не бъде – според мен няма основание, тъй като новите явления не възникват на празно място от само себе си. В една или друга степен те носят стереотипите на традицията. Затова както теренната работа, така и изследването на нашата богата балканска традиция, има своето запазено място в съвременната етнология. В този смисъл, стремейки се да обновим методите на терена, е необходимо да проследим и оценим положителното и отрицателното в тях, да споделим своя опит, собствените си сполуки и несполуки.

Тук няма да се спирам на написаното по въпросите за теренната работа. И у нас, и в чужбина не липсва литература, посветена на методите за събиране на етнографска информация. По-скоро моята цел е да проследя до каква степен в материалите и изследванията на етнологите в миналото и днес проличават методите на тяхната теренна работа, каква информация дават самите те за начините на своята работа. В по-тесен план ще се опра и на своя собствен теренен опит, който заема немалка част от изследователската ми дейност.

Всъщност за никого не е тайна, че събирането на етнографски материали през XIX в. започва в отговор на призива да се съхрани богатата традиционна култура, която изчезва. Разбира се, на призива откликва тогавашната интелигенция, главно учителите по места. Всички те въвеждат твърдо установилата се по-късно традиция да се разпитват стари хора и да се публикуват техните разкази за едно или друго явление. По-малко са онези, които предават свои спомени от наблюдавани събития. Във всеки случай те са доста общи, отразяват само най-впечатляващи моменти от личния им опит. Дори такъв забележителен теренист, какъвто е Димитър Маринов, не прави изключение в това отношение. В края на XIX и началото на XX в. той провежда мащабна теренна работа по цялата страна. Публикуваните теренни материали в поредицата „Жива старина” и до днес са образец за поколения български етнологи. На описанието на самия работен процес на терена в трудовете си обаче Д. Маринов отделя най-малко внимание и то главно в предговорите към съответните издания. В едно от тях например ясно и лаконично е написано: „Целия този материал съм събрал непосредствено и лично от народа, като съм разпитвал вещите за тия работи лица, т.е. старите баби и жени, па и старци, чиито имена посочвам при всеки случай.” (Маринов, 1914: 4). По-нататък разбираме, че предлаганите материали са „*всичко важно*”, което авторът е записал за народната вяра и религиозните народни обичаи (Маринов, 1914: 5).

Наред с интервютата, които провежда пътувайки от село в село, виждаме, че Д. Маринов притежава и фина наблюдателност, която му позволява да внесе в материалите си и част от своите преки наблюдения. Ще посоча само един пример, който е много показателен за неговата наблюдателност. Примерът е от с. Славотин (сега в област Монтана): „Бях замръкнал и не можеше да се мине за Вълчова слатина, както бях предначертал. Пренощувах в къщата на Х., селянин, който бе кръчмарлин, човек имотен и заможен. Бяхме вечерали и приказвахме, в съседното гумно (двор), което беше гумно на неговия брат, видях една 20-25 годишна невеста, снажна, красива, отиде край сеното (пластът), взе в ръцете си едно заспало момче и го отнесе, та го намести на одъра изпод кошовете, както правят тук, в тоя край. Туй всичко се виждаше много добре и ми привлече вниманието. Да й беше дете – невъзможно, защото невестата беше млада, па още и булка; да й беше брат – туй не знаех; одързостих се и попитах селянинът: „Тая невеста кога е женена и кой е мъжът й?” – „Това е снаа на брат ми; зимска прави сватба и ступанин й е момчето, дето го отнесе на одъра!” – „Па то е много младо!” – продумах аз. – „Е, не е младо, така изглежда.” На сутринта от любопитство отидох с кмета в тая къща, повиках момчето и го видях, че не беше по-старо от 12-13 години. Нямаше още ни знак на мъжество. „Защо си го оженил толко младо?” – попитах баща му, а той ми отговори хладнокръвно: „Да има кой да работи заради него” (Маринов 1892: 8-9).

Позволих си да дам този по-дълъг цитат, защото той е показателен за достатъците и недостатъците на теренната работа в далечното й начало. Чрез своята забележителна наблюдателност Д. Маринов достига до *непредвидено наблюдение* на явление, свързано с брачната възраст в северозападните области на България, което води до т.нар. снохачество – брачно съжителство на момковия баща с неговата невеста. Това попадение става в резултат на *случайността* – Д. Маринов не успява да премине навреме в следващото предвидено по програмата му село. Освен това, забелязвайки необикновеното събитие, той се „одързостява”, както сам той се изразява, да запита своя домакин, което ще рече, че самият той не се чувства напълно „свой” в средата, в която е попаднал, не е успял да се сближи достатъчно със своите информатори и дистанцията между тях все пак е останала. Фактът, че на другия ден отива в съседния двор, *придружен от кмета*, показва, че за краткия престой в селото Д. Маринов не е успял да преодолее културния шок, предизвикан от сблъсъка между собствената му култура и културата на чуждата селска среда и необичайните за него обстоятелства.

Истина е, че в цитирания случай не можем да говорим за шок в смисъла, в който културните антрополози се намират, работейки в чуждоетнична среда, на чужд език и пр. (Irwin 2007: 1-11; Monchamp 2007: 1-7; Oberg 1960: 177-182; Russell Bernard 1988: 145-316 и др.). Нашите етнологи, макар че работят в собственоетнична среда, разговарят със събеседниците си на собствения си език, също са поставени в необичайни за тях условия.

Идващи от кръга на интелигенцията, възпитани и обучени в правилата на модерното общество, те се натъкват на една култура, един диалект, различни от собствените им. Именно това различие причинява културния шок, който макар и не толкова ясно изразен, не трябва да бъде пренебрегван и в нашите условия на работа. За преодоляване на споменатите неудобства във всички случаи е необходима адаптация към новата културна среда – едно обстоятелство, което като че ли се пренебрегва от мнозинството изследователи на традиционната култура. Поради това те се превръщат в своего рода екскурзианти, преследвайки единствено конкретните задачи на провежданата експедиция. При такива експедиции, в каквито съм участвала и аз, няма време за опознаване на селището, за запознаване с хората, няма време за изслушване на техните външения и тревоги... Има само въпроси и реплики от рода на: „Бабо, кажи ми това и това...”. Има, разбира се, и изключения, които се дължат по-скоро на вътрешната нагласа и интуиция на изследователя. Такива изследователи оставят забележителни етнографски материали и говорят за висок професионализъм.

Моят личен опит ме е научил на някои неща, които съм се опитвала да следвам в зрелите години на теренните си изследвания. Тук ще споделя някои от тях.

Преди всичко убедена съм, че е необходим по-продължителен престой в селището – седмица, месец..., както и неколkokратно връщане за адаптация към местните условия, за освобождаване от зависимостта на местните власти (кмет, читалищен секретар), за сприятеляване с информаторите и спечелване на доверието им. Не е за пренебрегване адаптацията към диалекта, но още по-важно е усвояването на социалния диалект на общуване. В противен случай записваната информация може да се окаже непълна или дори неверна, особено ако е взета в присъствието на официален представител от селището. Гоненето на бърз ефект от терена може да доведе до риск от пропуски, неточности, създаване на напрежение в работата и др. – все нежелани неща. Нещо подобно ми се случи по време на една експедиция в с. Пирин, Благоевградско през 1979 г., където записвах материали за сватбата. Случаят е любопитен, затова ще го предам накратко.

Цял ден бях разпитвала една от моите информаторки – Вела, известна с това, че е сред най-богатите в селото. Накрая пожелах да ми покаже червеното було, с което тя е била на собствената си сватба. За нея обаче това не се оказа лесно – трябваше да го търси сред много дрехи. Тя направо ми отказа, но тъй като в онези години откриването на оригинално червено було беше голяма рядкост, за мене беше шанс да го снимам. Затова продължих да настоявам. Тя ставаше все по-неспокойна, по-нервна и упорито отказваше. Постоянно повтаряше, че скоро ще се върне мъжа ѝ и че аз трябва да си ходя. Аз се опитах да я убедя, че това е необходимо за да излезе снимката на булото в книга. Дори накрая ѝ предложих да ѝ изпратя снимката, която ще направя. Тя обаче най-безцеремонно ми отговори: „Гъзо ли ке си бришем с твойта снимка!”. Каузата ми изглеждаше пердута. Тогава ми мина през ума да я атакувам чрез нейния коз – мъжа ѝ. Като съобразах,

че тя се бои от него, й казах, че ще изчакам мъжа й и ще му се оплача от нея. За моя най-голяма изненада се получи обрат в диалога – без повече уговорки Вела намери и ми донесе булото. Вече се свечеряваше, а ми трябваше цял следобед да я уговарям. Снимката така и не се получи поради лошото осветление и несъвършената техника (или просто неспособността ми да работя с нея), но рано на другия ден експедицията трябваше да продължи за друго село.

Престоят ми в с. Пирин, макар и неколкодневен, показва, че работата ми там съвсем не е завършена. Беше ми необходимо повече време, за да започна да се съобразявам със скалата на ценностите в патриархалния начин на живот, която е различна от моята. Именно това беше накарало информаторката ми да степенува отношението си към заобикалящия я свят. На първо място, разбира се, това беше съпругът й, а след това и всички останали.

Наложи ми се още няколко пъти да се връщам в селото, да се сприятеля с Вела и останалите, за да ме допуснат да наблюдавам истинска 5-дневна сватба. Трябваше да се убедя в простата истина, че за да имам изчерпателна информация за обекта на изследването си ми е необходимо да се впиша в ежедневието на селото, да стана част от контекста, а след това и участник в събитието, което изучавам. Само така успях да спечеля доверието на хората, да ги убедя във важността на моята работа, за да откликнат те с разбиране на моите изисквания, без да ми се налага да използвам извънредни трикове и похвати.

Преодоляването на културния шок, усвояването на социалния език на общуване с хората и адаптацията при неколкото седмично пребиваване в селото ми даде възможност да получа много по-богата информация от еднократния престой. Освен това точно тук, в с. Пирин, разбрах, че наблюдението на съвременната сватба дава още много допълнителна информация за традицията, колкото и парадоксално да звучи това. Защото въпреки моя опит и знания в областта на обредността, оказа се, че има неща, за чието съществуване не знаех и не подозирах. Тази нова, допълнителна информация изигра значима роля след това в анализа на различните проблеми, намерили място в излязлата преди много години моя книга за сватбата (Иванова 1984).

И аз, и моите колеги, и предшествениците ни като че ли бяхме забравили за наблюдението – този безценен метод на теренното изследване. Новата насока в етнологията – изучаването на всекидневната култура – поставя с цялата си острота въпросът за използването на наблюдението, съпроводено от най-модерни технически средства за документиране. Защото колкото и човек да е наблюдателен, той не може всичко да види и запамети. Многократното преглеждане на записите обаче може да разкрие важни детайли, които имат значим смисъл в тълкуването и анализите на явленията и фактите. Тук си давам сметка, че пренасочването на изследователското търсене от миналото към заобикалящата ни действителност на комплексното общество крие изключителни трудности за терениста. Налага се да се наблюдават и осмислят уникални явления, с каквито не са се сблъскали преди етнологите. Затова нараства и ролята на аудио- и видеодоку-

ментиранието, което дава възможност на етнолога да се освободи от първоначалната емоционалност и да прояви безпристрастност и обективност по отношение на изучавания обект, като даде шанс на аналитичното мислене. Наблюдението само по себе си не отрича досега използваните теренни методи. Напротив, съчетанието му с другите традиционни методи е условие, без което не може.

И накрая, вместо заключение ми се иска отново да обърна внимание на факта, че резултатът от изучаването и на традиционната, и на съвременната култура в най-висока степен зависи от неговия начален етап – теренното изследване. Каква комбинация от методи ще бъдат приложени зависи от обекта на проучване и опитността на етнолога да ги комбинира. И не на последно място е необходимостта от изграждане на умения да се общува в различни социални среди и с различни хора, защото с каквито и модерни термини да означим нашата наука, тя си остава наука за човека и хората, народоука.

Литература

- Иванова, Р. 1984. *Българската фолклорна сватба*. София.
- Маринов, Д. 1892. *Жива старина*. Етнографическо (олклорно) изучаване на Видинско, Кулско, Белоградчишко, Ломско, Берковско и Врачанско, III, Русе.
- Маринов, Д. 1914. *Народна вяра и религиозни народни обичаи*. СБНУ, кн. 27, София.
- Irwin, Rachel 2007. *Culture shock: negotiating feelings in the field*. – In: *Anthropology Matters Journal*, vol. 9 (1), 1-11.
- Monchamp, Anne 2007. *Encountering emotions in the field: an X marks the spot*. – In: *Anthropology Matters Journal*, vol. 9 (1), 1-7.
- Oberg, K. 1960. *Culture shock: adjustment to new cultural environments*. – In: *Practical Anthropology* 7, 177-182.
- Russell Bernard, H. 1988. *Research Methods in Cultural Anthropology*. London, New Delhi.

Радост Иванова

Терен у научним истраживањима етнолога

Кључне речи: теренски рад, научна истраживања, културолошки шок, интервју, анкета, посматрање

У раду аутор нагласак ставља на теренска истраживања етнолога у прошлости и данас. Посебно се осврће на проучавање материјалне културе у другој половини 20. века. Интервју и анкета су биле основне теренске методе истраживања, док је посматрање било сведено на минимум. Новија етнологска истраживања – проучавање свакодневне културе – повратила су у значајној мери место теренског истраживачког рада. При том, савре-

мене техники истраживања пружају нове могућности при посматрању и записивању на терену.